

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 2 (29)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 noyabr 2025-ci il tarixli (protokol № 11)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

**Rafael Hüseynov,
akademik**

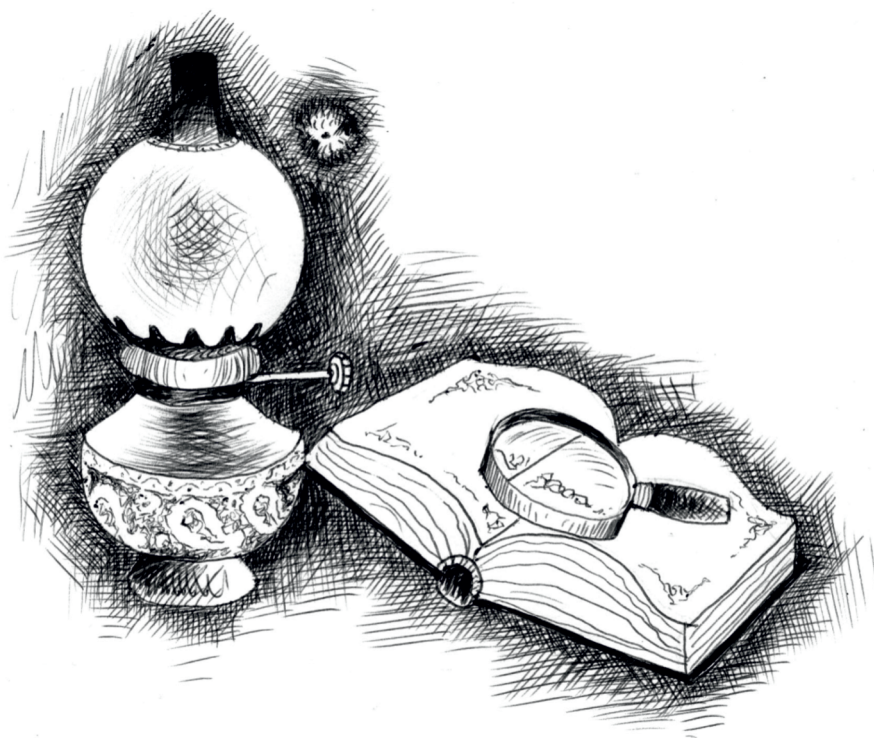
Redaksiya heyəti:

**Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünəşliq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya**

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (29)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2025, 136 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünəşliq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünəşliq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestri"nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№2.2025(29)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Şərqsünas Böyükağa Hüseynovun elmi və ədəbi irsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.021

KƏRİMOVA Leyla.

Ədalət anlayışı Nizami Gəncəvinin poetik dünyagörüşündə

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.025

NARİMANOVA Chinara.

Nasimi through Gibb's eyes: the transmission of hurufi mysticism to the west

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.029

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ABİDQIZI Göyərçin.

Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.032

HÜSEYNOVA Aytən.

“Məktəb” jurnalının Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində və maarifçilik tarixində rolu (1911-1920)

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.035

HÜSEYNOVA Məleykə.

Naşide Gökbudakın “Fəraye” romanında ekotənqid

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.039

QƏHRƏMANOVA Ulduz.

Bədii əsərlərdəki süjet problemi ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.043

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEVƏ Zənfira.

Tofiq Bakıxanov yaradıcılığından səhifələr

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.047

İBRAHİMLİ Nigar.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin müasir ekspozisiya

ərtibatı və muzeylərarası inteqrasiya

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.051

SADİQOVA Rəhilə.

Qarabağ mədəni irsinin hüquqi və elmi müstəvidə mühafizəsi: Nizami muzeyinin konseptual rolu

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.058

UOT: 821.512.162

Göyərçin ABİDQIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

govercin.mustafayeva@yandex.com

ORCID ID:0000-0002-8674-0258

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDAN GƏLƏN MÜHACİRLƏRİN AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA YERİ

Açar sözlər: Milli hökumət, ana dili, islahatlar, mədəniyyət, ədəbiyyat

Keywords: National Government, mother tongue, reforms, culture, literature

Ключевые слова: Национальное правительство, родной язык, реформы, культура, литература

Giriş. XX əsrin birinci yarısı dünya tarixində mühüm siyasi dəyişikliklərin və xalq hərəkətlərinin vüsət aldığı bir dövrdür. Bu dövr xüsusilə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq regionlarında imperialist maraqların toqquşduğu və milli azadlıq hərəkətlərinin yüksəlişə keçdiyi mərhələ kimi yadda qalmışdır. 1941-1946-cı illərdə baş verən tarixi hadisələr, xüsusilə İranın şimalında sovet qoşunlarının mövcudluğu və İkinci Dünya müharibəsinin doğurduğu yeni geosiyasi vəziyyət Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərkən və təşkilatlanmanın güclənməsinə təkan vermişdir.

Bu proseslərin nəticəsi olaraq 1945-ci ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanda Səttarxan və Bağırxan kimi tarixi simaların ideallarına söykənən Azərbaycan Milli Hökuməti elan olundu. Bu hökumət Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə qurulmuş, milli dilin rəsmi status alması, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, təhsilin ana dilində təşkili kimi mühüm qərarlar vermişdir. Hökumətin başçısı isə dövrün görkəmli ziyalısı və ictimai xadimi Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. Mirqasım Çeşməzər “S.C.Pişəvərinin Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması uğrunda mübarizədə rolu haqqında” məqaləsində qeyd edir: “1945-ci ildə İranın şahlıq rejiminə və irticaçı hakimiyyətinə qarşı S.C.Pişəvərinin tutduğu mövqe diygər siyasi xadimlərin və qüvvələrin mövqeyindən tamamilə fərqli idi. Pişəvəri inqilabi mövqe tutaraq İranın mərkəzi hökumətindən qanun, ədalət və azadlıq tələb edib intizarda oturmağın qəti əleyhinə idi” [7].

“Azərbaycan” qəzetinin 1945-ci il dekabr ayının 23-nə təsadüf edən sayında S.C.Pişəvəri yazırdı: “Biz İran istiqlal və tamamiyyətini dəfələrlə etiraf etmişik. Tehran isə bu istiqlalı pozmaq yolunda hər gün təzə fırılacaq çıxarır. İş belə gedirsə, biz tamamilə ayrılıb müstəqil bir dövlət təşkil etməyə məcbur olacağıq...” [12, s.359].

Yaranmış mövcud vəziyyətdə nəinki fırqə üzvləri, hətta sadə xalq da başa düşürdü ki, bu fürsəti əldən vermək olmaz. 1917-ci il Böyük Oktyabr Sosialist İnkilabını yetişdirən zaman Cənubi Azərbaycanda da Milli Hökumət fikrinin həyata keçirilməsi üçün sanki bir zəmin hazırlamış, bir plan biçmişdi: *yuxarılar* əvvəlki qayda ilə *idarə edə bilmir, aşağıdakılar* da o qayda ilə yaşamaq istəmirlər. Xalq kütlələrinə rəhbərlik adətən güclü liderlərin, partiya və ya təşkilat funksionerlərinin

boynuna düşür. Cənubi Azərbaycanda da tarix S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Milli Hökumətin qurulması yolunda inanılmaz bir mübarizənin başlanmasının şahidi olmuşdur.

İllərdi ikiyə parçalanan millətin acı taleyinə yanan rəhbər xalqı birliyə çağıraraq deyir: *“Əgər bizdə bir damla azərbaycanlı qanı qalıbsa, nə zamansa zorla bir-birindən ayrılmış xalqın birləşməsinə nail olmalıyıq... Bunun üçün bizim gücümüz və bacarığımız vardır... Siz də bu vəzifənin öhdəsindən gəlsəniz, bu, Azərbaycan xalqının qarşısında böyük xidmətiniz olacaqdır. Əgər siz bu vəzifənin öhdəsindən gəlsəniz, iki yerə bölünmüş xalqın yüzillik arzusunu yerinə yetirmiş olacaqsınız. Bu, vicdan, sədaqət və sevgi məsələsidir”* [10, s.25-26].

1945-ci ilin dekabr ayının 31-də M.C.Bağirovun Təbrizə, Azərbaycan Demokratik Firqəsinə göndərdiyi məktubda *“...dünya ictimai rəyini nə istədiyimizə – muxtariyyət, yaxud ayrılmaq istədiyimizə hazırlamağı...”* məsləhət görürdü [10, s.203].

ADF-nin məramnaməsində Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin demokratik məzmununda və Azərbaycan dilində hərtərəfli inkişaf etdirilməsi tələb olunurdu. S.C.Pişəvəri ADF-nin məramnaməsini belə qiymətləndirmişdir: *“Məramnamənin əsas məsələsi azərbaycanlıların bir millət olaraq tanınması və muxtariyyət məsələsi hesab olunur”* [11, s.79].

Mirqasim Çeşməzər yazır: *“İrənin şəhliq hökuməti ADF-nin yaranmasını düşmənçiliklə qarşıladı, Azərbaycan xalqının Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, iqtisadi və mədəni inkişaf kimi qanuni tələblərinin heç birini qəbul etmədi, Azərbaycan milli-azadlıq hərəkətini silah gücünə yatırtmaq xəttinə keçdi. Belə bir şəraitdə, ADF yaranandan az sonra onun qarşısında Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkətinə əməli surətdə rəhbərlik etmək kimi mühüm vəzifə durmuşdu. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində partiyanın və hərəkətin baş xəttinin qorunmasının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur”* [7].

Milli Hökumətin süqutu: İrəni şah rejiminin 1946-cı ilin sonlarında SSRİ-nin dəstəyi olmadan həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan Milli Hökuməti süquta uğradı. Nəticədə minlərlə ADF üzvü və Milli Hökumətə dəstək verən ziyalılar siyasi təqib və həbslə üzləşməmək üçün Sovet Azərbaycənına mühacirət etməyə məcbur oldu. Bu mühacirət dalğası təkəcə siyasi bir hadisə olmayıb, həm də Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərmiş tarixi bir mərhələni təşkil etmişdir.

Nəticədə minlərlə ADF üzvü və Milli Hökumətə dəstək verən ziyalılar siyasi təqib və həbslə üzləşməmək üçün Sovet Azərbaycənına mühacirət etməyə məcbur oldular. Bu mühacirət dalğası təkəcə siyasi bir hadisə olmayıb, həm də Azərbaycan SSR-in ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərmiş tarixi bir mərhələni təşkil edir. Sadiq Sarısamən *“Güney Azərbaycanında Kurulan Azərbaycan Milli Hükümeti ve Türk kamuoyu”* məqaləsində ADF-nin süqutunu belə dəyərləndirir: *“Sovetlərin İrəni petrol karşılığı anlaşmaları Azərbaycan Milli Hükümetinin sonunu gətirmişdir. Sovetlər İrəndəki tüm kuvvetlerini çekerek Azərbaycanı savunmasız burakmışlardır. İrəni ilə baş başa kaldığını anlayan Tebriz yönetimi muhtariyet haklarını koruyabilmek amacıyla İrəni Hükümeti ile bir dizi görüşmeler gerçekleştirmişdir. Bu görüşmelerden iki tarafı da memnun edecek sonuçlar çıkmamıştır. Bunun üzərinə İrəni kuvvetleri 1946 yılı Aralık ayında Azərbaycana*

girmiş və muhtar idarəyə son vermişlərdir. Milli haraketin kadroları ya katledilmiş ya da Azərbaycana sığınmışlardır” [13, s.181].

Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutu ilə nəticələnən hadisələr bölgədə güclü repressiya dalğası yaratdı. İran şah rejimi Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin rəhbərliyini, fəallarını və tərəfdarlarını təqib etməyə başladı.

Aygün Attar “30000 ilə 50000 arasında insanın öldürüldüğünü, 200000 kişinin ise sürgün edildiyini” ifadə etmişdir [1, s.56].

Əhalinin bir hissəsi həbs edildi, işgəncələrə məruz qaldı və ya edam edildi. Bu səbəbdən S.C.Pişəvəri başda olmaqla ADF rəhbərliyinin və onlarla birlikdə minlərlə cənublu ziyalı, müəllim, jurnalist, yazıçı, mədəniyyət və dövlət xadimi Sovet Azərbaycanına sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Bu mühacirət yalnız spontan fərdi qaçış aktı deyil, müəyyən siyasi və ideoloji baxımdan da dəstəklənmiş planlı bir proses idi. Sovet İttifaqı, xüsusilə də Azərbaycan SSR rəhbərliyi bu şəxsləri qəbul etməyə hazır idi. Azərbaycan KP MK və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (NKVD, sonralar MGB) arxiv sənədlərində bu şəxslərin girişinə dair göstərişlər, onların siyasi etibarlılığının yoxlanılması və yerləşdirilmə mexanizmləri əks olunmuşdur.

Tarixi mənbələrə əsasən demək olar ki, 1946-cı ilin 12-19 dekabr tarixində Sovet Azərbaycanına 5.805 nəfər keçmiş ADF üzvü və tərəfdarı olan Cənubi Azərbaycan vətəndaşı mühacirət etmişdir. Onların içərisində partiya funksionerləri, müəllimlər, yazıçılar, mühəndislər, hüquqşünaslar, hərbcilər və sənət adamları da yer alırdı. “...Mühacirlər Gəncə, Mingəçevir, Əli Bayramlı (indiki Şirvan şəhəri – G.M.), Şamaxı, Ağdam, Lənkəran, Beyləqan, Biləsuvar, Yalama və Xudatda yerləşdirildilər...” [2].

Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə Azərbaycana gələn cənubi azərbaycanlı mühacirlər Azərbaycan SSR-dəki ictimai-siyasi proseslərdə elmin və mədəniyyətin inkişafına böyük töhfələr vermişlər, müxtəlif dövlət və ictimai strukturlarda, mətbuat və ideoloji idarələrdə, eləcə də diaspor və təbliğat fəaliyyətində bilavasitə iştirak etmişlər.

Ən tanınmış şəxslər arasında Azərbaycan Milli Hökumətinin sabiq nazirləri, ADF MK üzvləri və tanınmış ziyalılar – Qulam Həsən Sadiqi, Ənvər Cavid, Bəhmən Yarəhmədi, Məhəmməd Biriya, Əli Tərbiət, İbrahim Məzkur, Hacı Xudabaxş və başqaları da var idi. Bu şəxslərin bir çoxu Sovet Azərbaycanında aktiv fəaliyyətə cəlb olundu. SSRİ-yə köçmüş mühacirlərin ilk növbədə ideoloji baxımdan yoxlanılması məqsədilə xüsusi düşərgələrdə saxlanması praktikası tətbiq olunur. Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin nəzarətində olan mühacirlər siyasi etibarlılıqları təsdiq edildikdən sonra uyğun sahələrə – elm, mətbuat, təhsil, mədəniyyət və s. istiqamətləndirilir. Eyni zamanda, onlara mənzil, əmək fəaliyyəti və sosial təminat məsələlərində müəyyən güzəştlər edilsə də, fəaliyyətləri daima nəzarətdə saxlanılır.

Statistik göstəricilər və tarixi mənbələr mühacir axınının 1953-cü ilin sentyabr ayına – sərhədlərin mühacirlərin üzünə bağlanmasına qədər davam etdiyini göstərir. “...1946-1954-cü illər arası dövrdə Azərbaycana pənah gətirən mühacirlərin ümumi sayı 9.022 nəfər təşkil edirdi...” [3].

Mühacirlərin bir hissəsi SSRİ və Azərbaycan SSR vətəndaşlığı almış, digərləri isə qeyri-vətəndaş statusunda yaşamışlar. Onların hüquqi vəziyyəti zaman-zaman dəyişmiş, xüsusilə 1950-ci illərin əvvəllərində bəzi mühacirlər “ideoloji baxımdan şübhəli elementlər” kimi damğalanaraq təzyiqlərə məruz qalmışlar.

1956-cı il avqustun 3-də İmam Mustafayevin Sov.İKP MK-ya təqdim etdiyi arayışda göstərilir ki, hazırda Azərbaycan SSR-in ərazisində ailə üzvləri ilə birlikdə 10.142 siyasi mühacir yaşayır. Onlardan 2.925 nəfəri ADF üzvüdür. Yaşı 16-dan çox olanların sayı 5.600 nəfərdir. Mühacirlərin 7.552 nəfəri (yaşlılar – 5.883, uşaqlar – 1.669 nəfər) respublikanın rayonlarında, qalanları Bakı və Kirovabad (Gəncə – *G.M.*) şəhərlərində yerləşdirilmişdir [9, s.58].

Azərbaycan SSR rəhbərliyi bu şəxsləri ideoloji təbliğat vasitəsi kimi də istifadə etməyə çalışmışdır. Belə ki, onlar ADF-nin “qanuni varisləri” kimi göstərilir, İran rejiminə qarşı Sovet mövqeyini dəstəkləyən çıxışlar etməyə təşviq olunurdular. Eyni zamanda, mühacirlər arasında sovet ideologiyasını qəbul etməyən və ya öz milli müstəqillik düşüncələrini qoruyub saxlayan şəxslər də vardı ki, onlar xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı.

1946-1950-ci illərdə bir çox cənublu mühacir Azərbaycan KP sıralarına qəbul edilir və müxtəlif idarələrdə vəzifə verilir. Keçmiş ADF üzvü və Cənubi Azərbaycanda maarif naziri olmuş Məhəmməd Biriya Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyində məsul vəzifələrdə çalışmaqda yanaşı, ideoloji yazılarla çıxış edirdi. Ənvər Cavid kimi şəxslər isə respublikanın mətbuat və mədəniyyət sahələrində aktiv olmuş, mətbuatda İran rejiminin ifşası ilə bağlı publisistik yazılar yazırdı. Mühacirlərin fəaliyyət göstərdiyi əsas sahə mətbuat və təbliğat sahəsi olmuşdur. Onlar Azərbaycan SSR-də nəşr olunan “Vətən yolu”, “Azərbaycan”, “Kommunist” kimi qəzet və jurnallarda həm yazıçı, həm redaktor, həm də tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərirdilər. Mühacirlərin mətbuatdakı rolu əsasən antiimperialist və antişah təbliğatına yönəlmişdi. Bu nəşrlərdə İranda baş verən hadisələr mütəmadi olaraq işıqlandırılır, İran rejiminin azərbaycanlılara qarşı apardığı siyasət kəskin tənqid edilirdi. Qulam Hüseyn Sadiqi, İbrahim Məzkur, Mirzəbağır Cəfəri kimi ziyalılar öz yazılarında həm Sovet Azərbaycanının inkişafını, həm də Cənubi Azərbaycandakı milli haqsızlıqları oxuculara çatdırırdılar.

Bu, həm sovet rəhbərliyinin onların ideoloji mövqeyindən istifadə etmək istəyi, həm də həmin mühacirlərin yüksək intellektual səviyyəyə malik olması ilə əlaqədar idi.

Çünki 1940-1950-ci illərdə SSRİ və Azərbaycan SSR daxilində İranla bağlı xüsusi təbliğat layihələri həyata keçirilirdi. Bu layihələrin həyata keçirilməsində cənublu mühacirlərin rolu böyük idi. Onlar İrana qarşı radiotəqdimatlar hazırlayı, məqalələr yazır, sərhəd bölgələrində təşviqat kampaniyalarında iştirak edirdilər. Bu fəaliyyət “Beynəlxalq demokratik həmrəylik”, “İran xalqı ilə həmrəylik”, “Amerikan imperIALIZMİNƏ qarşı mübarizə” kimi şüarlar altında təşkil olunurdu.

Eyni zamanda, mühacirlər İranın gələcəkdə Sovet İttifaqına dost münasibət bəsləyən ölkəyə çevrilməsi üçün Cənubi Azərbaycan məsələsini gündəmdə saxlamaq məqsədilə yazılı və şifahi təbliğat aparırdılar.

Bütün bu fəaliyyətə baxmayaraq, mühacirlərin siyasi etibarlılığı daimi olaraq təhlükəsizlik orqanlarının nəzarəti altında idi. Xüsusilə Stalin dönəmində bəzi mühacirlər “pantürkist”, “millətçi” və ya “casus” damğası ilə repressiyaya məruz qalmışlar. Onların bir qismi Sibirə sürgün olunmuş, digərləri uzun müddət vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır.

Bu da göstərir ki, sovet dövləti bu şəxslərdən həm ideoloji məqsədlər üçün istifadə etmiş, eyni zamanda, onlara tam etibar etməmişdir. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, cənublu mühacirlər öz milli kimliklərini qoruyaraq, ictimai fikrə təsir göstərmiş və Azərbaycan SSR-də milli ideyanın yaşamasına xidmət etmişlər.

Bu ziyalıların yalnız siyasi sahədə deyil, eləcə də elmi və mədəni həyatda dərin iz buraxdıqları danılmazdır. Onların bir çoxu Azərbaycan SSR-də elm, təhsil, ədəbiyyat, teatr, musiqi və digər sahələrdə mühüm vəzifələrdə çalışaraq, milli mədəniyyətin zənginləşməsinə xidmət etmişlər.

Mühacirlərin içərisində filoloq, tarixçi, pedaqoq, hüquqşünas və digər sahələr üzrə ixtisaslaşmış şəxslər mövcud idi. Onların bir çoxu Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, ali təhsil müəssisələrində və elmi institutlarda fəaliyyət göstərmişdir.

Klassik Şərq ədəbiyyatı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində tədqiqatlar aparmış, fars və ərəb dillərindən tərcümələr etmiş, elmi-publisistik yazılarında milli ədəbiyyatın Cənubda necə repressiyaya məruz qaldığını sənədlərlə əsaslandırmış İbrahim Məzkur, fəlsəfə və sosiologiya sahəsində araşdırmalar aparmış, Azərbaycan xalqının mədəni kimliyi, tarixi yaddaşı ilə bağlı qiymətli əsərlər yazmış Qulam Hüseyn Sadiqi kimi dəyərli ziyalıların fəaliyyətləri Azərbaycan elminə yalnız məzmunca deyil, metodoloji baxımdan da yeni nəfəs gətirmişdir. Cənublu mühacirlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yer tutmuş, yazıları əsasən milli-mədəni oyanış, Cənubun faciələri, vətən həsrəti, siyasi ideallar və xalqın gələcəyi kimi mövzuları əhatə edirdi.

Onlar bu dövrdə ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, folklor sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, Cənubi Azərbaycan xalqının dərdlərini, milli mübarizəsini bacardıqları və sovet senzurasının imkan verdiyi qədər ədəbi dillə ifadə etməyə çalışmışlar.

Bu ədiblərin bir çox əsərləri bu gün də həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də ümumtürk ədəbi irsində özünəməxsus yer tutur.

Çoxsaylı mühacir müəllimlər orta və ali təhsil müəssisələrində dərs deməyə başlamış, pedaqoji sahədə yeni yanaşmaların formalaşmasına töhfə vermişlər. Onlar Cənubi Azərbaycan məktəblərində qazandıqları zəngin təcrübəni Sovet Azərbaycanının təhsil sistemində inteqrasiya etdirmişlər. Bəzi mühacirlər dərslik və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında iştirak etmiş, dil və ədəbiyyat dərslərinin məzmununu zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yer tutmuş, yazıları əsasən milli-mədəni oyanış, Cənubun faciələri, vətən həsrəti, siyasi ideallar və xalqın gələcəyi naminə yazıb-yaradan Ənvər Cavid, Bəhmən Yarəhmədi, Mirzəbağır Cəfəri, Məmmədrza Afiyət, Firuz Sadiqzadə, Neyyar Hatəmi, Qəmzə Fəthi-Xoşginabi, K.Ağamali, İnayət Bəktəşi, İ.Tariqpeyma, Mir Rəhim Vilayi, Həsən Zərinəzadə, Əbdülreza Azər, Qafar Kəndli, Q.Biçari, İ.Behzadi, M.Zehtabi, T.Cahani, Balas Azəroğlu, M.Şəmsi, A.Mamedli, Ə.Şəfai, H.Məmmədzadə, M.Müsəddiq, İ.Şəms, Ç.Sasanian və Azərbaycan ədəbiyyatı və dilçilik elmi, folkloru, jurnalistika və publisistika sahəsində çalışaraq sonrakı nəsillərə bənzərsiz bir ədəbi irs yaratmağa nail olmuşlar. Bu qələm sahibləri bu dövrdə həm nəsr, həm də poeziya sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, Cənubi Azərbaycan xalqının dərdlərini, milli mübarizəsini ədəbi dillə ifadə etmişlər. Bu ədiblərin bir çox əsərləri həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də ümumtürk ədəbi irsində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Teatr və musiqi sahəsində də aktiv fəaliyyət göstərən mühacirlər Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı, Musiqili Komediya Teatrı və digər mədəniyyət müəssisələrində çalışaraq Cənubi Azərbaycan mövzusunun səhnəyə gətirilməsinə nail

olmuşlar. Musiqi sahəsində cənublu sənətkarlar xalq musiqisi və muğamın təbliği ilə məşğul olmuş, həmçinin, özləri yeni əsərlər yaratmışlar.

Sənətkarların bir hissəsi isə İran və Cənubi Azərbaycan mədəniyyət motivlərini teatr tamaşalarına və musiqili kompozisiyalara gətirərək milli-mədəni yaddaşın qorunmasına xidmət etmişlər.

SSRİ-nin daxili ideoloji təzyiqləri və senzura qaydaları. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə 1945-46-cı illərdə Azərbaycana gəlmiş cənublu mühacirlərin taleyi yalnız uğurlarla deyil, eyni zamanda, ciddi çətinliklərlə, siyasi nəzarətlə və repressiyalarla da müşayiət olunmuşdur. Bu çətinliklər onların sovet cəmiyyətinə inteqrasiya prosesində və ictimai-siyasi fəaliyyətlərində ciddi maneələr yaratmışdır.

Sovet xüsusi xidmət orqanları – əsasən Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK – NKVD) və daha sonra Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi (DTK – KQB) – bu mühacirlərə ilk gündən etimadla yanaşmırdı. Onların İrandan gəlməsi, xarici mühitdə siyasi fəaliyyət göstərməsi və Pişəvərinin yaxın çevrəsində olmaları SSRİ üçün potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Hətta onların bəzilərinə “şübhəli keçmişə malik şəxslər” kimi baxılırdı.

Bütün bu fəaliyyətə baxmayaraq, mühacirlərin siyasi etibarlılığı daimi olaraq təhlükəsizlik orqanlarının nəzarəti altında idi. Arxiv sənədlərində bu məsələni bütün çılpıqlığıyla görmək olur. Məsələn, Azərbaycan Kommunist Partiyası məktəbinin Xüsusi şöbəsində təhsil alan cənublu tələbələrin müəllimi general Mahmud Pənahiyanın həyat yoldaşı ilə arasında olan söhbətin stenoqrafik yazısı maraqlı doğurur: General Pənahiyanın “...*Nə vaxt, nəhayət, İrana qayıdacağın, nə vaxt bu həyatdan yaxa qurtaracağın*” sualına həyat yoldaşı cavab verir: “...*Siz hamınız azadlığınızla birlikdə lənətə gələsiniz. Nahaq yerə İrandakı gözəl, xoşbəxt həyatımı qoyub, bu cəhənnəmə gəldim...*”, – deyir [4]. Bu, arxiv sənədlərindən götürdüyümüz çoxsaylı materiallardan sadəcə biridir və “Sovetlərin şirin vədlərinə” aldanaraq Sovet Azərbaycanına gələn və “daha dərin və qaranlıq bir bataqlığa” düşdüklerini anlayan insanların öz aralarındakı giley-güzarı Stalin siyasətinin nə qədər çürük, nə qədər məkrli olduğunu göstərir.

Bu, Stalin rejiminin türk xalqları ilə bağlı həyata keçirmək istədiyi və son anda, hətta müəyyən uğurlardan sonra onları “yarı yolda” qoyduqları bir ilk deyildi. Eyni aqibəti 12 noyabr 1944-cü ildə Sovetlərin dəstəyi ilə (Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi, Şərqi Türkünstanda da həm təlimatçılar, həm də silah-sursat və texniki yardım vermişdilər – *G.M.*) qurulan və 27 iyun 1946-cı ildə Stalinin Mao Dze Dun ilə “razılaşmasından” dərhal sonra süqut edən İkinci Şərqi Türkünstan Respublikası da yaşamışdı. Ancaq iş bununla da qurtarmamışdı. Süqut edən dövlət rəhbərlərinin aqibəti də eyni olmuşdu. Əgər S.C.Pişəvəri Yevlax yaxınlığında “avtomobil qəzası”nda həlak olmuşdusa, İkinci Şərqi Türkünstan Respublikasının birinci prezidenti Əlixan Törə Özbəkistana gətirilərək ev həbsinə alınmış, ikinci prezident Əhmədcan Kasımı isə ətrafındakı heyətlə 1949-cu il avqustun 17-də Pekinə getmək üçün mindiyi təyyarənin Baykal gölü ətrafında “qəzaya düşməsi nəticəsində” həlak olmuşdur. Ssenari eynidir.

Stalin dönəmində bəzi mühacirlər “pantürkist”, “millətçi” və ya “casus” damğası ilə repressiyaya məruz qalmışlar. Onların bir qismi Sibirə sürgün olunmuş, digərləri uzun müddət vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır. 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR DİN-dən Azərbaycan KP MK-ya daxil olan arayışda 1954-cü ilin aprel ayının 15-i daxil olan məlumatda 9.022 nəfər mühacirdən 1.097 nəfərinin müxtəlif cinayətlərə

görə həbs edildiyi göstərilir [5]. Belə şəxslərdən keçmiş ADF üzvü və Cənubi Azərbaycanda maarif naziri olmuş Məhəmməd Biriyanı, Partiya məktəbi Xüsusi şöbəsinin tələbəsi Qulamhüseyn Beqdelini, Rza İnayətini, Cəlal Xələtbərini, Fəhmi Cahangirini, Fazili İran Məhəmməd qızını və b. göstərmək olar.

Bu da göstərir ki, sovet dövləti bu şəxslərdən həm ideoloji məqsədlər üçün istifadə etmiş, eyni zamanda, onlara tam etibar etməmişdir. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, cənublu mühacirlər öz milli kimliklərini qorumuş, ictimai fikrə təsir göstərmiş və Azərbaycan SSR-də milli ideyanın yaşamasına xidmət etmişlər.

Əksər hallarda bu ziyalılar barəsində operativ izləmələr aparılır, şəxsi məktublar, görüşlər və yazıları nəzarət altında saxlanılırdı. Onların partiya və dövlət strukturlarında irəliləməsi də bu səbəbdən məhdudlaşdırılırdı.

1950-ci illərin əvvəllərində – xüsusilə Stalin rejiminin repressiv siyasətinin pik dövründə – *pantürkizm və millətçilikdə, İran kəşfiyyatına işləməkdə şübhəli bilinmək, sosialist ideyalarının təhrifinə cəhd göstərmək, ənənəvi İslam dəyərlərinə simpatiya bəsləmək* kimi saxta ittihamlarla bir sıra cənublu mühacir həbs olundu.

Bu ittihamlarla onlarla mühacir Sibirə sürgün edildi, bəziləri isə illərlə əmək düşərgələrində saxlanıldı. Həbs olunmayanlar isə təqibə məruz qaldı, işdən çıxarıldı və ya ictimai həyatdan uzaqlaşdırıldı.

SSRİ-yə gəlmiş mühacirlərin bir çoxu mənzil, iş yeri və sosial təminat baxımından çətinliklər yaşayırdı. Onların bir hissəsi uzun müddət yaşayış yeri və daimi iş tapa bilməmiş, bəzi ailələr parçalanmışdı. Dil və sosial mühit fərqləri də bu adaptasiya prosesini çətinləşdirirdi.

SSRİ-nin daxili ideoloji təzyiqləri və senzura qaydaları bu şəxslərin sərbəst fikir ifadəsinə də mane olurdu. Onlar öz doğma yurdlarından uzaq düşmüş, eyni zamanda, bura da tam mənəvi yaxınlıq hiss etməyən bir vəziyyətdə qalmışdılar.

Bu cür çətinliklər nəticəsində cənublu mühacirlərin bir çoxunun elmi və yaradıcı fəaliyyəti dayandı, bəziləri isə psixoloji travmalar aldı. Lakin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, onların bir hissəsi inadla mübarizə apararaq həm öz milli kimliyini qorudu, həm də gələcək nəsillərə örnək oldu.

1953-cü ildə Stalin vəfat etdikdən sonra müəyyən dərəcədə liberallaşma prosesi başlasa da, mühacirlərin tam reabilitasiyası uzun illər çəkdi. 1960-cı illərdən etibarən bəzi şəxslər barəsində bəraət qərarları çıxarıldı və onların bir qismi əvvəlki mövqelərinə qaytarıldı.

1941-46-cı illərdə Azərbaycan Demokratik Firqəsinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumət zamanın tələbi ilə, illərlə buxovda, cəhalət, xurafat girdabında qalan xalqın azadlıq istək-arzusunun nəticəsi idi. 1946-cı ilin “Azərbaycan” qəzetində bu məsələ ilə bağlı müsahibə verən İranın tanınmış ictimai xadimlərindən olan Rza Rosta yazır: “...Əgər Azərbaycanda demokratik hərəkət qalib gəlməsaydı, onda ölkənin bir çox azadlıqsevər adamları indiyə kimi həbsxanalarda əziyyət çəkərdilər...” [6].

Bu, Milli Hökumətin əzab çəkən insanlar üçün bir nicat qapısı olduğunu açıq göstərir. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə 1945-46-cı illərdə Azərbaycana gələn mühacirlərin ölkənin ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatında iştirakı onların tariximizdə özünəməxsus yer tutmasına səbəb olmuşdur. Onlar bir tərəfdən milli azadlıq ideallarının daşıyıcısı, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-in ictimai inkişafına töhfə verən fədakar ziyalılar olmuşlar.

Yalnız bunu demək kifayət edir ki, S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumətin çox böyük məqsəd-məramları, plan və hədəfləri olmuşdur. Bunu onun

nitqlərində də görmək mümkündür: “Biz Azərbaycanın azad edilməsi ilə öz vəzifəmizi bitmiş hesab edə bilmərik. Bizim məqsədimiz İranın bütün xalqlarının azadlığı və onların xoşbəxtliyinin təmin edilməsidir...” [8, s.176].

Nəticə. S.C.Pişəvəri ilə birlikdə 1945-1946-cı illərdə Azərbaycana gələn mühacirlərin ölkənin ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatında iştirakı, onların tariximizdə özünəməxsus yer tutmasına səbəb olmuşdur. Onlar bir tərəfdən milli azadlıq ideallarının daşıyıcısı, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-in ictimai inkişafına töhfə verən fədakar ziyalılar olmuşlar.

Bu mühacirlər özləri ilə yalnız acı sürgün xatirələrini deyil, həm də zəngin intellektual və ideoloji potensialı gətirmişdilər. Onların fəaliyyəti sayəsində *Cənubi Azərbaycan məsələsi ictimai şüurda canlı saxlanılmış, Azərbaycan ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyəti yeni baxışlarla zənginləşdirilmiş, cəmiyyətin demokratikləşməsi və milli oyanış proseslərinə təkan verilmişdir.*

Bununla belə, onların üzləşdiyi repressiyalar, siyasi təqiblər və sosial maneələr həmin dövrün siyasi sisteminin dözümsüzlüyünü və qeyri-insani mexanizmlərini də açıq şəkildə göstərir. Bu ziyalıların bir çoxu həyatlarını və yaradıcı fəaliyyətlərini şəraitə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalmış, bəziləri isə tamamilə susdurulmuşdur.

Bu gün Azərbaycan tarixi elmi həmin dövrün araşdırılmasına daha obyektiv və şəfqətli yanaşmağa başlamışdır. Cənubi Azərbaycan mühacirliyinin öyrənilməsi təkcə keçmişə borcumuz deyil, həm də milli kimliyimizin mühüm parçasıdır.

Beləliklə, Pişəvəri hərəkatından sonra Azərbaycana gələn mühacirlər yalnız tarixi hadisənin iştirakçıları deyil, həm də milli ruhun, mübarizliyin, mədəni dirçəlişin daşıyıcıları olaraq yaddaşlarda qalırlar. Onların irsi bu gün də aktualdır və gələcək nəsillər üçün bir örnək təşkil edir.

Əlaqə

E-mail: goyercin.mustafayeva@yandex.com

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Aygün Attar. İran Türkləri. Fırat Üniversitesi “Ortadoğu Araştırmaları” dergisi, c: II, s::1, Ankara. Ocak 2004, 277 s.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İİSSA (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi): f.1, siy. 89, iş 196, v.86
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, siy. 89, iş 196, v.75
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, siy. 89, iş 180, vv.68-70
5. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, siy. 67, iş 188, v.26
6. “Azərbaycan” qəzeti, 28.07.1946-cı il
7. <http://www.achiq.info/m.hukumet/pisheveri.adf%20L.pdf>
8. Həsənov H.M. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat (1941-1946-cı illər). Bakı: “Elm”, 2004, 204 ş.
9. Xaqan Balayev. Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında cənublu mühacirlərin iştirakı (1947-1991), Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 198 s.
10. Гасанлы Дж.П. ССРИ–Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны. 1941-1946. Москва: Герои отечество, 2006, 560 стр.

11. S.C.Pişəvəri. İran Azərbaycanında demokratik hərəkət tarixi. Eser Ofset Matbaacılık. Trabzon. 1947, 256 s.
12. S.C.Pişəvəri. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1984, 430 s.
13. “Karadeniz İncelemeleri” dergisi, Güz 2018; (25): 163-184

Məqaləyə istinad: Göyərçin Abidqızı. Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri. Nömrə 2 (29), 2025. səh.61-70.
DOI.10.30546/2702-0034.2025.2.29.032

Goyarchin ABIDGIZI

**THE ROLE OF IMMIGRANTS FROM SOUTHERN AZERBAIJAN IN
THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF AZERBAIJAN**

S u m m a r y

As a result of the military operations carried out by the Shah's regime in Iran in late 1946, the National Government of Azerbaijan collapsed. Consequently, thousands of members of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) and intellectuals who supported the National Government were forced to migrate to Soviet Azerbaijan in order to avoid political persecution and imprisonment. This wave of migration was not merely a political event, but also represented a historical stage that had a significant impact on the socio-political, scientific, and cultural life of the Azerbaijan SSR. The southern Azerbaijani immigrants who arrived in Azerbaijan together with S. C. Pishavari played a considerable role in the socio-political life of the country. They contributed not only as ordinary citizens but also by actively participating in various state and public structures, media and ideological institutions, as well as diaspora and propaganda activities. They served in important positions in science, education, literature, theater, music, and other fields, thereby contributing to the enrichment of national culture. Despite the hardships of the time, these southern immigrants preserved their national identity, influenced public opinion, and supported the survival of the national idea within the Azerbaijan SSR.

Гоярчинь АБИДГЫЗЫ

**ПОЛОЖЕНИЕ ЭМИГРАНТОВ ИЗ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Р е з ю м е

В результате военных операций, проводимых шахским режимом Ирана в конце 1946-го г., Азербайджанское Национальное Правительство потерпело крушение. Вследствие чего, тысяча членов АНП и представители интеллигенции, поддерживающие Национальное Правительство, вынуждены были эмигрировать в Советский Азербайджан, во избежание политических преследований и ареста. Эта волна эмиграции была не только политическим событием, но и представляла собой исторический период, оказавший огромное влияние на общественно-политическую, научную и культурную жизнь Азербайджанской ССР. Роль южных эмигрантов, прибывших вместе с С.Дж.Пишевари в Азербайджан, в общественно-политической жизни Азербайджана, была весьма значительна. Они не были простыми гражданами, а трудились в различных государственных и общественных структурах, участвовали в деятельности прессы и идеологических учреждений, а также принимали активное

непосредственное участие в работе диаспоры и в агитации, занимали важные посты в науке, в образовании, в литературе, в театре, в музыке и в других областях, внося свою лепту в обогащение национальной культуры. Невзирая на трудности времени, эмигранты с юга смогли сохранить свою идентичность и здесь, повлияли на общественное мнение, послужили на благо национальной идеи в Азербайджанской ССР.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**